

L'ÀRAB I EL CATALÀ EN CONTACTE AL MIGJORN VALENCIÀ: EL BAIX VINALOPÓ EN EL SEGLE XV

Josep-David GARRIDO I VALLS

Resum: L'article exposa la situació sociolingüística de la població araboparlant d'Elx i Crevillent, el Baix Vinalopó (País Valencià), en el segle xv, quan la comarca era senyorejada per la ciutat de Barcelona (1391-1460), en concret el 1457, a partir de l'estudi de l'onomàstica dels capbreus d'Elx i Crevillent i d'un judici musulmà celebrat a Elx. El contacte de llengües, àrab i català, i el bilingüisme de la comunitat araboparlant són analitzats, i també s'indiquen alguns aspectes de la variació dialectal del valenciàoàrab parlat.

Paraules clau: Elx, Crevillent, segle xv, català, àrab.

Title: Contact between Arabic and Catalan in the south of Valencia: the Baix Vinalopó in the fifteenth century

Abstract: The article presents the sociolinguistic situation of the Arabic-speaking population from Elx and Crevillent, Baix Vinalopó (Valencian Country), in the 15th century. At that time the region was ruled by the city of Barcelona (1391-1460), particularly in 1457. The sociolinguistic situation is approached from the study of the capbreus (books of revenues) of Elx and Crevillent, and a muslim trial held in Elx. The contact of languages, Arabic and Catalan, and the bilinguism of the Arabic-speaking community are analysed. Some aspects of the dialectal variation of the Valencian-Arabic vernacular are also mentioned.

Keywords: Elx, Crevillent, fifteenth century, Catalan, Arabic.

L'àrab era la llengua d'Alandalús (així pronunciat el corònim del país, amb accentuació aguda, pels seus naturals arabòfons). L'àrab dels conqueridors islàmics del segle viii s'imposà sobre el llatí dialectal, vulgar (el *sermo rusticus*), d'aleshores o, potser millor dit, sobre els llatins parlats. La població autòctona de la península Ibèrica s'arabitzà progressivament, des de la primera conquesta dels exèrcits islàmics en el segle viii, la que s'inicià amb el desembarcament a Tarifa, al juliol de l'any 710, de Tārif ibn Mālik, seguit del de Tāriq ibn Ziyād, que der-

rotà el rei visigot Roderic, al juliol del 711, entre Medina-Sidònia i la llacuna de la Janda (la batalla també anomenada de Guadalete). A partir d'ací s'inicià el procés de minorització del llatí –o llatins– peninsulars, sense descartar la presència d'alguna altra llengua prellatina, que, com el basc (els dialectes bascos), havia sobreviscut a la llatinització. Si no haguera sigut així, d'haver romàs l'ús social del llatí vulgar, el mapa lingüístic de la península Ibèrica haguera derivat en una diversitat lingüística, de base romànica, com la de la península Itàlica o la que fragmentà l'antiga Gàl·lia romana en els dialectes d'oïl i oc.

L'àrab s'imposà en un procés de substitució lingüística (*language shift*, si fem servir terminologia sociolingüística anglosaxona) definitivament consolidat en el segle IX. D'ací ve el lament del cristià cordovès Pau Àlvar († 861), que deplorà la substitució del *sermo rusticus* llatí dels seus correligionaris per l'àrab:

Nonne omnes iubentes christiani uultu decori, lingue disserti [...] Harabico eloquio sublimati uolumina caldeorum hauidissime tractant, intensissime legunt [...] Heu pro dolor! Legen suam nesciunt christiani et linguam propriam non aduertum latini [...] et reperitur absque numero multiplicites turbas qui erudite caldaicas uerborum explicet pompas, ita ut metricè eruditori ab ipsis gentibus carmine.¹

Pau Àlvar de Còrdova, amic d'Eulogi (sant Eulogi), fou un d'aquells cristians rebatejats a partir del segle XIX com a mossàrabs (de l'àrab *musta'arib*, 'arabitzat') per la historiografia, que s'oposaren a l'aculturació de la comunitat cristiana cordovesa, els membres més extremistes de la qual perseguiren el martiri (els quaranta-huit màrtirs) en època de l'emir Muhammad I (852-862). L'arabització dels cristians, comunitat religiosa sotmesa, era una realitat en el trànsit del segle IX al X, moment en què un cristià de nom tan aràbic com Hafs i sobrenomat al-Qūfī ('el Got') traduí els psalms bíblics i les *Historiae aduersus paganos* d'Orosi a l'àrab.² Les comunitats cristianes d'Alandalús, en contínua decadència i lingüísticament arabitzades des del segle IX, en alguns llocs encara perduraren fins a ben entrat el segle XII, quan s'extingiren, definitivament, víctimes de les persecucions, primerament, d'almoràvits i, després, d'almoahades.³

Alandalús, doncs, s'arabitzà i s'islamitzà. Dels descendents de mares hispàniques, cristianes, casades amb els primers conqueridors musulmans, sorgí el grup dels *muwal·lidīn* o *muladīns*. A més a més, la població autòctona, de grat o per interès, acabà convertint-se majoritàriament a l'islam; són els *musālima* (plural de *muslimānī*) o islamit-

¹ Pau Àlvar de Còrdova, *Indiculus luminosus*, edició a cura de Juan Gil, *Corpus scriptorum muzarabicorum*, I, Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1974, p. 314-315.

² Sobre Hafs al-Qūfī, veg. Marie-Thérèse URVOY, *Le Psautier mozarabe de Hafs Le Goth*, Presses Universitaires du Midi, Tolosa de Llenguadoc, 1994; i María Teresa PENELAS, *Kitāb Hurūsiyyūn: La traducción árabe de las Historia aduersus paganos de Orosio*, CSIC, Madrid, 1998.

³ Francisco Javier SIMONET, *Historia de los mozárabes de España*, vol. 4, Turner, Madrid, 1983, p. 733-770.

zats. Així, les fonts àrabs distingeixen els *muwal-lidīn* i *musālima*, però el nom que quallà, finalment, per a designar tots dos grups fou el de *muwal-lidīn*. Aquests muladins adoptaren els costums i la llengua àrabs i rivalitzaren amb els àrabs de nissaga pel poder (rebel·lió d'Umar ibn Hafṣūn, 880-918).

A Alandalús existí un romanç andalusí (o més aviat diversos romanços derivats del llatí vulgar) que en temps de Pau Àlvar de Còrdova ja era residual –en termes sociolingüístics– a la Còrdova capital de l'*emirat andalusí*. Si més no, aquesta és la conclusió que podem extraure del text de l'*Indiculus luminosus* d'aquest membre de la comunitat mossàrab cordovesa. El romanç –o romanços–, però, sobrevisqué potser en les *kharges* –una mena de tornada– de les *muwaxxahāt* o poesia estròfica d'autors andalusins. Aquestes *kharges* reproduïen el neoàrab dialectal andalusí i, en alguns casos, composicions en romanç, sense poder identificar-les amb cap llengua en concret, de l'estil d'aquesta d'Ibn Ruhaym de Bocairent (segle XII): «Kè fareyó 'o kè serad de mībe? / Habībī, non te tolgaḡ de mībe». Són les *kharges* el testimoni d'una llengua romànica andalusina afectada per la variació a conseqüència del contacte amb l'àrab i en procés de substitució per la llengua dominant? Els estudiosos, a dia de hui, encara tenen dubtes. Altrament, no obviem que Ibn Ruhaym de Bocairent, Ibn Harūn de Lleida o Ibn Lubbūn de Morvedre (Sagunt), autors de *kharges*, eren, sobretot, poetes en llengua àrab: la llengua romànica que reproduïen a les seues composicions era viva als seus llocs d'origen o bé, com sembla bastant evident, responia als contactes literaris amb les terres cristianes?

Els araboparlants valencians dels segles XV i XVI són el resultat que el neoàrab dialectal andalusí, amb les seues peculiaritats diatòpiques en cada regió, esdevinga la llengua pròpia del país des que l'àrab dels conqueridors del segle VIII desplaçà els dialectes llatins (el *sermo rusticus* o parla quotidiana) i àdhuc la llengua de cultura, el llatí literari, d'un territori constituït en estat, que, des del cap de Sant Vicent a l'extrem sud de l'actual Portugal, arribava fins a més enllà dels rius Duero i Ebre. Posteriorment l'àrab reculà per efecte de l'expansió dels estats cristians del nord entre els segles XI i XIII, però la llengua àrab d'Alandalús encara continuà sent llengua habitual, fins i tot única, de la població descendent dels andalusins; en algunes zones del País Valencià, com en gairebé tota l'àrea meridional, fins a l'expulsió dels moriscos (o cristians nous) el 1609.

Igual que el desplaçament del llatí o d'altres llengües del regne gòtic d'Hispania fou gradual, la cristianització i catalanització del regne de

València, és a dir, l'àrea de l'orient peninsular que corresponia a la conquesta catalanoaragonesa, no ocorregué d'un dia a un altre. El procés d'aculturació lingüística de la població autòctona andalusí, de religió musulmana, que romangué al país sota el domini cristià, feble en els primers moments, no és perceptible fins a ben entrat el segle xv i no a tot arreu de la mateixa manera. L'estudi de la comunitat andalusina d'Elx a la fi de l'edat mitjana permet copsar el fenomen del contacte amb el català (la llengua dominant): la variació del neoàrab dialectal andalusí parlat al sud del País Valencià i, fins i tot, detectem símptomes de desplaçament, perquè a Elx percebem també l'ús del català per la minoria andalusí al segle xv, almenys administrativament, quan encara els musulmans no havien estat obligats a convertir-se al cristianisme.

Entre 1391 i 1460 la vila d'Elx i el «castell i lloc» de Crevillent foren baronia de Barcelona o, el que és el mateix, que la ciutat cap i casal del Principat era la senyora feudal de les dues localitats, és a dir, de tota la comarca actual del Baix Vinalopó. La documentació de la «baronia elxanocrevillentina» conservada a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona constitueix la base que forneix de dades aquest estudi. En concret he examinat els capbreus que són a la caixa 1C-XII-24: el *Capbreu levador de les rendes que la insigne ciutat de Barcelona reb cascun any de la vila d'Elig, terme e territori d'aquella* i el *Capbreu levador de Crivillent*, tots dos de 1457; anàlisi que he completat amb l'estudi d'un document solt que és a la mateixa caixa i és del mateix any, i és l'únic testimoni conservat d'un judici celebrat davant d'un tribunal mudèjar a Elx.⁴ Tots tres documents, analitzats des de la perspectiva de la sociolingüística, ens permeten albirar algunes característiques sociolingüístiques dels valencianoandalusins del sud valencià a mitjan segle xv.

L'ús de l'àrab, minoritzat a Elx (vila que els andalusins compartien amb una majoria de cristians catalanoparlants), era ben viu a Crevillent (localitat de població andalusina) i en la majoria de llocs i llogarrets de la vall del Vinalopó i el Baix Segura. No debades, s'ha conservat una important col·lecció de documents àrabs del segle xvi a Novelda,⁵ que demostren la vitalitat de l'àrab, fins i tot encara com a llengua administrativa, entre 1545 i 1593. La situació sociolingüística noveldera, que albirem en els documents en àrab conservats, degué ser similar a la d'altres localitats de la diòcesi d'Oriola, que comprenia les comarques meridionals del País Valencià (l'Alacantí, les Valls del Vinalopó, el Vinalopó Mitjà, el Baix Vinalopó i el Baix Segura) i la vila llavors també valenciana de Cabdet (en l'actualitat a la província d'Albacete). El bisbe oriolà Josep Esteve (1594-1603) reconeixia al rei Felip II (I

⁴ Document solt format per quatre folis amb indicació de l'arxiver: *Informan un hecho criminal*. El vaig editar per primera vegada a «Noms i llinatges de la població musulmana d'Elx i Crevillent al segle xv», *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica (Ontinyent, 29 i 30 de setembre i 1 d'octubre de 1995)*, Denes, Paiporta, 1997, p. 493-502. Pel seu interès, el torne a editar ara, revisat, a l'apèndix documental d'aquest article.

⁵ Editats per Ana LABARTA i Carmen BARCELÓ a «Los documentos árabes de Novelda», *Saitabi*, 38 (1988), p. 119-140.

de València) que «la mayor dificultad que tiene este negocio [convertir a la fe cristiana els cristians nous o moriscos] es ser las mujeres tan obstinadas y tan adversas a nuestro lenguaje [català o castellà] y más en tierras tan grandes y en lugares tan poblados como tiene este obispado, en los cuales viven pocos cristianos viejos». El mateix bisbe, en un altre moment del seu discurs dirigit al rei (datat a Oriola, el 17 de maig de 1595), enumera algunes de les poblacions de «cristians nous» (cripto-musulmans) del seu bisbat: el Raval d'Elx, Crevillent, Asp, Novelda, Petrer, Monòver, Albaterra, Coix, Redovà i la Granja de Rocamora; i, fa especial menció d'Asp i Crevillent, que «son poblados de la más dura y obstinada gente que hay en toda esta diócesis [*sic*]». ⁶ Atenció: la «más dura y obstinada gente» i «tan obstinadas y tan adversas», les dones, a expressar-se en la llengua dels cristians.

El discurs del bisbe Josep Esteve és d'un innegable valor sociolingüístic. Efectivament, els «cristians nous» –els *moros*– de la Governació d'Oriola, una de les dues governacions en què es dividia l'antic Regne de València, continuaven emprant l'àrab (en especial les dones i els nens); i si això passava a la fi del segle XVI, encara constituïa una realitat més tangible més d'un segle abans, quan els andalusins valencians encara no havien estat obligats a abjurar de la fe mahomètica. El trasbals que significà per a la comunitat musulmana valenciana la revolta dels agermanats (1520- 1523), amb multitud de batejos forçosos, acabà amb el reconeixement de les conversions a la força de moros, en primer lloc, per una junta de teòlegs reunida a València al febrer de 1525 i, posteriorment, per una cèdula imperial de Carles V (datada el 4 d'abril de 1525), que obligava els mudèjars (o musulmans sotmesos) valencians a convertir-se, definitivament, al cristianisme. La situació sociolingüística que analitzaré en aquest article és, però, prèvia a la pressió aculturadora sobre la població valenciana de llengua àrab i religió musulmana que se succeí entre 1525 i l'expulsió definitiva el 1609.

Ara bé: els valencians àrabs, arabòfons, convertits en minoria religiosa, patien la pressió aculturadora cristiana des del moment en què, al llunyà segle XIII, Alandalús deixà d'existir com a estat –o estats– a l'orient de la península Ibèrica. Pressió social i lingüística que s'incrementà amb el pas del temps. Així, sabem que a Elx, el collidor o recaptador de les rendes de l'aljama o comunitat musulmana, de nom Mahomat (Muhammad en àrab clàssic) Alfoll, es queixava a la senyoria perquè el batle l'obligava a «donar en christianesch traslat del manual o compte seu, que ell ha fet e ordenat de la cullita dels rendes e drets del dit loch». ⁷ És a dir, si més no, des de 1360, tenim

⁶ «Discurso del Doctor Estevan, obispo de Orihuela, sobre los medios que pueden ser más a propósito para la conversión de los cristianos nuevos del Reyno de Valencia», editat per Pascual BORONAT y BARRACHINA, *Los moriscos españoles y su expulsión*, vol. 1, document 29 de la «Colección diplomática», Imprenta de Francisco Vives y Mora, València, 1901, p. 638-656.

⁷ John BOSWELL, *The Royal Treasure: Muslim Communities Under the Crown of Aragon in the Fourteenth Century*, Yale University Press, New Haven (Connecticut, EUA), 1977, p. 504-505.

documentada la comminació a usar la llengua dels cristians, el català, a l'aljama d'Elx. I, doncs, arribats ací, amb l'obligació de fer servir la llengua dels cristians, caldrà preguntar per l'existència d'individus bilingües i, si escau, pels nivells de bilingüisme: fins a quin punt la llengua dels cristians havia penetrat en les aljames musulmanes valencianes i en quin grau això afectava els hàbits lingüístics de les comunitats? I, altrament, no menys important: els cristians que tractaven normalment amb la comunitat arabòfona coneixien el neoàrab dialectal valencià?

Entre el monolingüisme arabòfon absolut, que trobem majoritàriament en les dones (el dimorfisme sexual en el coneixement de la llengua dels cristians està demostrat en el cas de Granada en el segle XVI⁸ i, com hem vist més amunt en el discurs del bisbe Josep Esteve, també és aplicable a la Governació d'Oriola), i el bilingüisme perfecte hi ha –hi ha d'haver– multitud de matisos com podem comprovar en les societats de hui dia. A les comunitats arabòfones valencianes existí una gamma ben diversa de perfils lingüístics i, d'altra banda, no podem obviar la possibilitat del coneixement de l'àrab, també des de diferents perfils, dels cristians que tractaven amb els arabòfons. L'àrab, en definitiva, encara que sota els efectes de l'*islam affaibli* ('islam afeblit') que defineix Leila Sabbagh,⁹ era la llengua, en alguns casos l'única, d'una part important de la societat valenciana dels segles XV i XVI (ni més ni menys que un terç de la població de l'antic regne).

Quin àrab parlaven il·licitans i crevillentins en el segle XV i, més concretament, per la documentació conservada, quan totes dues localitats eren senyorejades per la ciutat de Barcelona? L'estudi dels capbreus d'Elx i Crevillent i del document amb els testimonis dels judicis a l'aljama d'Elx, tots de 1457, permet acostar-nos a la realitat social, humana i lingüística del moment. Ara bé: els esments documentals fan referència únicament a individus masculins, els caps de família que tributaven, i als protagonistes d'uns aldarulls, també homes. Només apareix una referència femenina, la d'Araman (*sic*), muller d'Abdusalem. Nogensmenys, malgrat les limitacions del corpus, oimés per l'absència de la variable social femenina, hi ha la possibilitat de bastir hipòtesis tot incloent-hi aquesta variable mercé al testimoni del bisbe oriolà Josep Esteve, perfectament extrapolable al segle anterior. Les dones morisques de 1595 eren, en definitiva, les descendents de les dones mudèjars del segle XV.

⁸ Bernard VINCENT, «Reflexión documentada sobre el uso del árabe y de las lenguas románicas en la España de los moriscos (ss. XVI-XVII)», *Sharq al-Andalus: Estudios árabes*, 20-21 (1993-1994), p. 731-748.

⁹ Leila SABBAGH, «La religion des Morisques entre deux fatwas», en CARDAILLAC, L. (ed.), *Les Morisques et leur temps. Table ronde internationale (Montpellier, 4-7 juillet 1981)*, Editions du CNRS, París, 1983, p. 45-56.

1. ELX I CREVILLENT EN EL SEGLE XV DES DE LA PERSPECTIVA DE LA SOCIOLINGÜÍSTICA DIACRÒNICA

El meu interès per l'estudi de les comunitats musulmanes del Baix Vinalopó en el segle XV està íntimament lligat a la cerca i l'anàlisi de la documentació de la baronia barcelonina d'Elx i Crevillent que vaig iniciar ja fa dues dècades. Sempre m'ha intrigat l'excepcionalitat de –vegeu!– una baronia del cap i casal del Principat de Catalunya situada al migjorn valencià i, doncs, vaig voler saber sobre el què, el perquè i el com de quan Elx i Crevillent eren senyorejades per la ciutat de Barcelona (1391-1460).¹⁰ D'aquesta primera recerca sorgí un grup de treballs que tracten sobre diversos aspectes de la governació de la baronia¹¹ i, òbviament, també sobre el govern i l'administració de la minoria (a Crevillent majoria) andalusina de religió musulmana; d'ací l'article «Les comunitats musulmanes d'Elx i Crevillent sota la senyoria de Barcelona» (2003), que aparegué en les pàgines del núm. 16 de LA REL·LA.¹² Com a resultat de la recerca efectuada, vaig aconseguir recopilar tota –o gairebé tota– la documentació de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB) referent a Elx i Crevillent, en gran part pendent d'editar, d'un gran valor lingüístic (pel català emprat) i també sociolingüístic (pel que fa a l'ús del català per la comunitat musulmana), el qual vaig tenir en compte en l'article citat. No obstant això, el pas dels anys recomanen una revisió d'allò que vaig exposar i, sobretot, incidir en les possibilitats que tot aquest volum documental permet a la sociolingüística, la que afecta a la història de la llengua catalana i també a l'àrab, llengua autòctona i pròpia d'una part important dels elxans i crevillentins d'aleshores.

Cal tenir en compte, però, que fins als anys huitanta del segle passat no s'abordà de manera explícita la necessitat de l'estudi dels textos o d'un corpus de textos històrics des de la perspectiva de la sociolingüística. En aquest sentit, destaca el treball de José Mondéjar «Lingüística e historia»,

per a completar l'estudi de la presència barcelonina al Baix Vinalopó, he publicat els treballs següents: «Armament tramès per Barcelona a la seva baronia d'Elx i Crevillent», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 77 (2001), p. 219-230; «El procés de lluçió de la baronia d'Elx i Crevillent», en M. ROVIRA - S. RIERA (coord.), *El temps del Consell de Cent, II: La perspectiva institucional, segles XV-XVII*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2001, p. 111-125; «Les rendes de la baronia barcelonina d'Elx i Crevillent (1391-1473)», en *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre de 2000)*, vol. 1, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, p. 359-371; i «El difícil veïnatge d'Elx i Crevillent amb el comte de Cocentaina», *LA REL·LA*, 20 (2007), p. 153-165.

¹² J. D. GARRIDO i VALLS, «Les comunitats musulmanes d'Elx i Crevillent sota la senyoria de Barcelona», *LA REL·LA*, 16 (2003), p. 11-36. Prèviament a aquest treball, vaig tractar la introducció de la insaculació a l'aljama musulmana d'Elx en «Barcelona senyora de mudèjars: la introducció de la insaculació a la moreria d'Elx per les autoritats barcelonines», en *III Congrés d'Història de Barcelona*, vol. 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1993, p. 177-180. Altrament, no oblidem l'article citat més amunt, nota 4, «Noms i llinatges de la població musulmana d'Elx i Crevillent al segle XV».

¹⁰ Barcelona, de fet, senyorejà Elx i Crevillent fins al 1460, però calgué esperar al 1473, amb la fi de la guerra civil que assolà el Principat de Catalunya, perquè Barcelona reconeguera la lluçió i, doncs, la pèrdua de la seua baronia del migjorn valencià.

¹¹ «Elx i Crevillent sota la senyoria de la ciutat de Barcelona (1391-1473)», *LA REL·LA*, 11 (1997), p. 11-36. Aquest article revisa i actualitza la meua aportació, amb el mateix títol, presentada al IV Congrés d'Història de Barcelona i publicada a Joan ROCA i ALBERT (coord.), *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*, Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1997, p. 3-18. Posteriorment,

en què per primera vegada s'apunta la conveniència d'una disciplina que estudei l'evolució de la llengua amb criteris sociolingüístics:

Empezamos diciendo que vamos a explicar la evolución de una lengua en términos sociolingüísticos, pero después no vamos más allá de la explicación estructural de la misma y nunca se ve el nexo social o cultural concreto que ha condicionado el proceso. A nadie se le oculta que ésta es una tarea ardua y que exige muy variados conocimientos además de los lingüísticos y que no puede realizarse sin una previa preparación de trabajos monográficos, pero, a mi parecer, éste es el único camino que hay que seguir para que la rúbrica de 'historia de una lengua' corresponda realmente a la realidad que la lengua es: un sistema de comunicación que vive en una sociedad determinada, condicionada por unas circunstancias de espacio y tiempo.¹³

A l'article de Mondéjar cal afegir les conclusions gairebé coincidents de Suzanne Romaine, en *Socio-Historical Linguistics: its Status and Methodology* (1982), la qual a més afirma que, a partir de la variabilitat al context lingüístic de les comunitats de parla, és possible reviscolar l'estudi del canvi diacrònic amb la incorporació dels patrons de variabilitat.¹⁴ Un altre treball important és el d'Alberto Varvaro, en concret la seua aportació al XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques (1982), amb el títol –ben il·lustratiu– de «Sociolingüística e linguistica storica». Varvaro considera que la documentació històrica reuneix les característiques necessàries per a ser utilitzada per la sociolingüística. Per a aquest autor les dades poden ser quantificades i sempre estan a la disposició de l'investigador. Tanmateix, cal tenir en compte que la documentació històrica és limitada a un corpus finit i, d'antuvi, independent al propòsit de la recerca sociolingüística.¹⁵ O, com assenyala Francisca Medina tot citant Labov, «los registros del pasado son inevitablemente incompletos y defectuosos» i, així «la tarea del lingüista histórico es completar ese registro infiriendo las formas perdidas».¹⁶ Tals mancances –registres incomplets i defectuosos–, les trobem en el corpus per a l'estudi diacrònic de la llengua àrab a Elx i Crevillent i, per extensió, al migjorn valencià. Les limitacions són òbvies, però, efectivament, qualsevol estudi de la història de la llengua no evitarà –no hauria d'evitar– l'avaluació dels aspectes sociològics, que sí que els podem inferir en el cas del Baix Vinalopó a partir dels testimonis que ens han arribat. Varvaro també assenyala que «in linguistica storica non è possibile né oportuno separare l'aspetto storico da quello sociologico».¹⁷ La sociolingüística diacrònica, doncs, necessitarà del mètode de l'historiador o, el que és el mateix, la conjunció dels elements de la lingüística amb les dades aportades per la recerca històrica,

¹³ José MONDEJAR, «Lingüística e historia», *Revista española de lingüística*, 10/1 (1980), p. 26.

¹⁴ Suzanne ROMAINE, *Socio-Historical Linguistics: its Status and Methodology*, University of Cambridge Press, Cambridge, 1982, p. 170.

¹⁵ Alberto VARVARO, «Sociolingüística e linguistica storica», en *Actes del XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romànica*, Moll, Palma de Mallorca, 1982, p. 192.

¹⁶ Francisca MEDINA MORALES, «Problemas metodológicos de la sociolingüística histórica», *Forma y función*, 18 (2005), p. 128.

¹⁷ A. VARVARO, *op. cit.*, p. 196.

i d'ací l'estudi de la documentació del passat des d'una perspectiva que permeta reconèixer, tot i les deficiències del corpus, els comportaments lingüístics d'una època pretèrita.

Un altre autor que ha contribuït a l'establiment dels objectius de la sociolingüística històrica és Francisco Gimeno Menéndez («Vers una sociolingüística històrica?»), per a qui

una sociolingüística històrica s'ocuparia dels fonaments generals i històrics del canvi lingüístic: comprensió i explicació del procés concret del canvi lingüístic, a partir de les correlacions entre factors lingüístics i socials, ja que moltes qüestions pertinents en lingüística històrica són més quantitatives que qualitatives (és a dir, més covariació i substitució gradual en la freqüència d'ús que ocurrència sobtada de la innovació).¹⁸

Els treballs citats de Mondéjar, Romaine, Varvaro i Gimeno constitueixen una primera passa en els fonaments teòrics de l'anàlisi sociolingüístic de les dades històriques,¹⁹ una anàlisi que ací propose per al Baix Vinalopó i la comunitat arabòfona que hi vivia en el segle xv. A l'àrea meridional del País Valencià, trobem l'aplicació pràctica dels principis teòrics exposats en la tesi doctoral de Brauli Montoya (dirigida, precisament, per Francisco Gimeno), que estudia la variació i el desplaçament del català a causa del castellà, i publicada amb el títol *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'edat moderna* (1986).²⁰ Montoya, en la primera part del seu estudi, fa una descripció teòrica i metodològica de la sociolingüística històrica en què reconeix el bagatge teòric fornit pels estudis de Romaine, Varvaro i Gimeno (el seu mestre). Inexplicablement, però, obvia Mondéjar, que no és citat ni en la bibliografia. Montoya basteix la seua recerca a partir de documentació arxivística localitzada a Elda, Oriola, Montfort, Petrer i Novelda, per a concloure que la davallada de l'ús del català a Elda i a Oriola es produí entre 1720 i 1750. L'autor considera aquestes dues poblacions com a paradigmes de la substitució lingüística en les respectives comarques: Alt Vinalopó i Vinalopó Mitjà (Elda, Salines, Asp i Montfort) i el Baix Segura. Altrament, Montoya també indica que «Albatera i Benferri haurien passat insensiblement de l'àrab al català, i, encara al Baix Segura –i a un nivell més hipotètic– el català hauria perviscut més temps que a Oriola als llocs propers a la costa (com Rojals, per exemple)».²¹

Montoya, doncs, esmenta el desplaçament de l'àrab pel català en dues poblacions, Benferri i Albatera, però les dades que fa servir són posteriors a la fatídica data del 4 d'abril de 1609 (decret d'expulsió dels moriscos). La qüestió que aborde ara és quina era la situació so-

¹⁸ F. GIMENO MENÉNDEZ, «Vers una sociolingüística històrica?», *Treballs de sociolingüística catalana*, 5 (1983), p. 54-55.

¹⁹ Una síntesi de les aportacions de Mondéjar, Romaine, Varvaro i Gimeno en F. MEDINA MORALES, *op. cit.*

²⁰ La tesi doctoral fou llegida a la Universitat d'Alacant al setembre de 1985. El llibre resultant es publicà per l'Institut Alacantí de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1986.

²¹ Brauli MONTOYA, *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'edat moderna*, p. 218.

ciolingüística al sud valencià en el segle XV, o siga, quin era, a la fi de l'edat mitjana, el grau d'aculturació lingüística de la població valenciana descendent de les comunitats andalusines que romangueren al regne després de la conquesta catalanoaragonesa del segle XIII.

Per a l'estudi de l'àrab dialectal andalusí –o millor dit, els àrabs dialectals andalusins– són imprescindibles els treballs de Federico Corriente, en concret els seus *A Dictionary of Andalusí Arabic* i *A Descriptive and Comparative Grammar of Andalusí Arabic*.²² I, per a l'àrab andalusí valencià, cal tenir en compte *Minorías islámicas en el País Valenciano: historia y dialecto* de Carmen Barceló.²³ També sobre l'àrab valencià, cal consultar l'article de L. P. Harvey, «The Arabic Dialect of Valencia in 1595».²⁴ I no oblidem l'obra pionera d'Arnald Steiger, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*,²⁵ que, pel que fa a l'àrab valencià, beu del text àrab en caràcters llatins de la *Doctrina cristiana en lengua aráviga y castellana*.²⁶ Tots aquests treballs parteixen d'una anàlisi descriptiva, tot i que s'escolen breus apunts –inevitablement– de caire sociolingüístic arran de l'estudi diacrònic de la llengua. Carmen Barceló és, a més a més, autora d'*Àrab i català: contactes i contrastos*, un llibre que recull articles apareguts en publicacions diverses, alguns d'interès sociolingüístic.²⁷ Barceló, però, circumscriu el seu estudi a l'àrea situada al nord de la línia Biar-Busot (la definida pel tractat d'Almíra de 1244) i les notícies de les comarques meridionals són escasses. No obstant això, Carmen Barceló i Ana Labarta són les autores del recull de documents en àrab, del segle XVI, que encara es conserven a l'Arxiu Municipal de Novelda,²⁸ d'un gran interès sociolingüístic pel que fa a la variació de la llengua i també com a mostra –diguem-ne– paradigmàtica de la situació lingüística d'aleshores a altres poblacions de llengua àrab. Ana Labarta i Carmen Barceló afirmen categòricament que

la minoria musulmana ('mudéjares' y 'moriscos') que vivió en tierras valencianas se expresaba oralmente en árabe dialectal hispánico. En sus escritos recurría, como era y es habitual en todos

²² Federico CORRIENTE, *A Dictionary of Andalusí Arabic*, Brill, Leiden, 1997; *A Descriptive and Comparative Grammar of Andalusí Arabic*, Brill, Leiden, 2012.

²³ Carmen BARCELÓ, *Minorías islámicas en el País Valenciano: historia y dialecto*, Universitat de València, València, 1984.

²⁴ L. P. HARVEY, «The Arabic Dialect of Valencia in 1595», *Al-Andalus*, 36 (1971), p. 81-115.

²⁵ Arnald STEIGER, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Anejos de la Revista de Filología Española, Madrid, 1932. D'aquesta obra hi ha una reedició, publicada pel Consell Superior d'Investigacions Científiques, Madrid, 1991.

²⁶ Publicada a València el 1566 a instàncies de l'arquebisbe Martín de Ayala, fou editada per Roc Chabàs (text castellà) i Julián Ribera (transcripció en caràcters àrabs) el 1911 (Imprenta Hijos de F. Vives Mora, València). Hi ha una reedició facsímil de Librerías Paris-Valencia, València, 1980. J. Ribera escriu que, tot i ser una *Doctrina* «empedrada de torpezas gramaticales y frases ridículas sin sentido», és de gran interès per ser «el documento más extenso que, en caracteres latinos, nos queda de la pronunciación vulgar del árabe usado en la conversación ordinaria entre los moros de Valencia».

²⁷ C. BARCELÓ, *Àrab i català: contactes i contrastos*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2011. Vegeu, sobretot, els articles «La llengua àrab al País Valencià (segles VIII-XVI)», «La llengua dels sarraïns valencians» i «Llengua àrab i llengua catalana: intercanvis baix-medievals».

²⁸ C. BARCELÓ - Ana LABARTA, *op. cit.*

los países árabes, al árabe literal, si bien, en algunos casos, la falta de conocimientos sobre este sistema es causa de interferencias dialectales, ultracorrecciones y otras anomalías. En consecuencia, *toda* la documentación escrita por esta minoría estará redactada en *árabe* y usará el alfabeto propio de esa lengua.²⁹

Aquesta afirmació és –diguem-ne– massa agosarada si es pretén extrapol·lar-la a la totalitat de les aljames mudèjars (musulmans sota domini cristià) i morisques (cristians nous i criptomusulmans des de 1525). No eren molts, com veurem més avant, els que estaven capacitats per a llegir i escriure en àrab, i àdhuc podem inferir que entre les elits de les aljames hi havia qui sabia escriure la llengua dels cristians –el català– i no pas l'àrab, tot i parlar-lo. Una situació sociolingüística semblant a la de molts catalanoparlants en l'actualitat al País Valencià, que escriuen en castellà perquè han estat escolaritzats en aquesta llengua i per la manca de coneixements de la norma de la llengua pròpia. El document que edite a l'apèndix d'aquest article, un juí en una cort mudèjar, més aïna sembla que és conseqüència d'això i no pas de l'exigència de les autoritats cristianes a fer servir el català.

L'estudi de la documentació de la comunitat islàmica d'Elx, des de la fi del segle XIV, ens adverteix que el català era la llengua, si més no, administrativa, d'antuvi per imposició, dels il·licitans musulmans. Com ja he assenyalat més amunt, des de 1360 tenim notícia de l'exigència del català, pel batle d'Elx, en la redacció dels comptes de les rendes que havien de pagar els mudèjars elxans. Ara bé: sabem també que, a la segona meitat del segle XV, hi havia la necessitat, dels musulmans d'Elx, d'aprendre àrab i és per això que, al gener de 1465, s'atorgà llicència a un alfaquí procedent de «terra de moros» perquè s'establira a Elx per ensenyar «lletra morisca». Òbviament, una comunitat lingüística normalitzada –com pretenen Labarta i Barceló– no haguera hagut de cridar un foraster per a ensenyar àrab escrit, ja que disposaria de les persones capacitades per a fer-ho.

Els documents d'Elx i Crevillent que afecten a les seues comunitats musulmanes en el segle XV o quan formaren una baronia de Barcelona estan en català. No n'hi ha cap o no se n'ha conservat cap en àrab. Aquests documents en català (també n'hi ha en llatí), però, revelen característiques de l'àrab parlat en l'escriptura dels noms dels integrants de la comunitat andalusina, d'antuvi –i presumiblement– arabòfona i amb diversos perfils de bilingüisme (àrab-català) sobretot a Elx. Ja vaig tenir ocasió de tractar l'onomàstica dels musulmans d'Elx i Crevillent en l'article «Noms i llinatges de la població musulmana d'Elx i Crevillent al segle XV» (1995), un treball –val a dir-ho– que ja prevenia la

²⁹ C. BARCELÓ - A. LABARTA, «Fondos documentales árabes de la minoría musulmana en tierras valencianas», *Sharq al-Andalus: Estudios árabes*, 4 (1987), p. 101-107.

utilització de les dades aportades des d'una perspectiva sociolingüística pel que fa a l'estudi de la variació (distinció entre la forma clàssica i la forma dialectal), encara que aleshores prevalgué el caràcter merament descriptiu, a la manera de fer d'Ana Labarta en l'obra, de caràcter general, *La onomàstica de los moriscos valencianos* (1987).³⁰

Mercedes Abad Merino ja havia plantejat l'estudi de l'onomàstica des d'un perfil sociolingüístic en un article publicat a mitjan dècada dels noranta: «El nombre propio como índice diacrónico de una situación de bilingüismo».³¹ Aquest treball, referit a l'Oriola del segle XVII i amb la problemàtica del contacte entre català i castellà en discussió, ofereix un nou enfocament en l'estudi de la variació i el desplaçament de llengües. Ara bé, els dèficits en el coneixement del català de l'autora condicionen el resultat final de l'estudi. Abad, inexplicablement, arriba a considerar les variants gràfiques en l'escriptura del català com a canvis de llengua, la qual cosa li fa dir que el castellà desplaçà el català a Oriola en el segle XVII. No obstant això, el treball d'Abad mostra que l'estudi dels noms propis i dels cognoms permet albirar, certament, característiques lingüístiques i hàbits socials, cosa que és susceptible de proveir l'historiador i el filòleg de dades sociolingüístiques històriques interessantíssimes. Coneixem els noms i els cognoms de la totalitat de la població masculina del Baix Vinalopó que tributava el 1457 i, a partir d'ací, podem fer una primera aproximació a la realitat lingüística dels individus que porten aquests noms i cognoms, consignats en documents en català tal com eren pronunciats.

2. DUES LLENGÜES EN CONTACTE AL BAIX VINALOPÓ EN EL SEGLE XV: CATALÀ I ÀRAB

El 4 de novembre de 1391 la ciutat de Barcelona comprà a l'infant Martí (futur rei Martí I l'*Eclesiàstic* o l'*Humà*) un paquet de senyories localitzades al Principat de Catalunya (Terrassa, Sabadell, castell d'Ar-raona, Tàrrega i Vilagrassa) i al sud del regne valencià (la vila d'Elx i el lloc i castell de Crevillent). El 28 de novembre els procuradors del cap i casal del Principat prengueren possessió de les dues del migjorn valencià. Des d'aquell moment fins al maig de 1460, Elx i Crevillent foren senyorejades i regides des de Barcelona; seixanta-nou anys que enriqueixen l'arxiu de la ciutat de Barcelona de multitud de documents procedents de la seua baronia valenciana, imprescindibles a dia de hui per a conèixer les vicissituds esdevingudes al Baix Vinalopó en aquell període. Seria llarg ara i ací exposar tota la història de la baronia el-xanocrevillentina en mans de Barcelona, cosa que he fet en un altre lloc,

³⁰ A. LABARTA, *La onomàstica de los moriscos valencianos*, CSIC, Madrid, 1987. L'autora estudia els noms musulmans dels moriscos valencians entre els anys 1566 i 1609. L'obra suposà tota una novetat, ja que per primera vegada, en una àrea geogràfica determinada (el Regne de València), plantejava la necessitat de recollir, classificar i estudiar el material antroponímic hispanoàrab.

³¹ Mercedes ABAD MERINO, «El nombre propio como índice diacrónico de una situación de bilingüismo», *Revista de Lexicografía*, 2 (1995-1996), p. 7-27.

però no podem obviar alguns dels successos esdevinguts a les seues aljames, l'elxana i la crevillentina, víctimes totes dues dels abusos dels procuradors barcelonins, sobretot de Jaume de Gualbes (1437), que fou denunciat per això i cessat; i, altrament, la divisió de l'aljama d'Elx en dues parcialitats enfrontades, la de l'alfaquí (jurisconsult islàmic i guia espiritual de la comunitat musulmana) Mahomat Alhaig (Muhammad al-Hājj, en àrab clàssic) i la del cadí (jutge civil) Alí Abençot ('Alī ibn Sa'ūd, en àrab clàssic), la qual cosa provocà la intervenció de la senyoria i la introducció de la insaculació per a la provisió de càrrecs entre 1453 i 1456.³²

Com observarà el lector, he transcrit els noms tal com apareixen en la documentació, en neoàrab dialectal, tot respectant les grafies del document original, seguit de la transcripció en àrab clàssic. Respectaré en tot moment, per l'interés lingüístic, l'escriptura documental, però no obviaré la correspondència en àrab clàssic, base de l'àrab normativitzat modern, tot intentant adaptar els grafemes àrabs als del català i, quan no siga possible, com en el cas de la *s* emfàtica, o el fonema ' (ح, 'ayn, constret laringi sonor), amb un grafema aproximat i una advertència al lector. Encara hui el català no disposa d'un sistema de transcripció dels fonemes àrabs acceptat per la totalitat de l'arabisme català, tot i que n'hi ha un aprovat per l'Institut d'Estudis Catalans.³³ El conflicte entre àrab escrit i àrab parlat i la diglòssia que afecta a la comunitat de parla arabòfona ve d'antic i encara en l'actualitat és una realitat, amb l'aparició el 1919 de l'àrab estàndard modern,³⁴ que poques comunitats han superat. Només Malta ha estandarditzat i ha normalitzat el seu dialecte –llengua– neoàrab, el maltés, que àdhuc escriu amb caràcters llatins.

La pugna pel control de l'aljama d'Elx tingué com a conseqüència la substitució en el càrrec de cadí d'Alí Abençot ('Alī ibn Sa'ūd) pel lloctinent de cadí Çaat Abenzacaria (Sa'd ibn Zakariyyā'), a qui tenim documentat en el judici, celebrat l'11 de novembre de 1457, dimecres (vegeu l'apèndix documental). Aquell dia comparegueren davant del lloctinent del cadí i l'aljama Alí Zacach ('Alī Zaqāq), Carim Abil (Karīm Abīl) i Çaet Abenacet (Sa'īd ibn Asad), com a testimonis d'una trifulga entre moros joves –*moratells*– que acabà amb l'agressió d'un tal Milich (Malik), que fou empaitat fins a casa seua per Acén, fill

una de literal i una altra de simplificada, que és la que jo he fet servir en els meus 12 treballs. No obstant això, no és el sistema de transcripció seguit per obres de referència com l'*Enciclopèdia catalana*.

³² Des del segle XIX, el moviment literari *an-Nahda al-Adabiyya* esperonà la necessitat d'un estàndard modern que aglutinés tota la comunitat arabòfona. Aquesta vindicació fou acollida per les acadèmies de la llengua àrab, primer la de Damasc, el 1919, i després la del Caire, el 1932. Sobre l'estandardització de l'àrab, vegeu Soha ABBOD-HAGGAR, *Introducció a la dialectologia de la llengua àrabe*, Fundació «El Legado Andalusi», Granada, 2003, p. 99-100.

³³ Vegeu, sobretot, el meu treball ja citat «Les comunitats musulmanes d'Elx i Crevillent sota la senyoria de Barcelona», en concret les p. 24-32. Altrament, també sobre les dissensions a l'aljama elxana, vegeu Roser SALICRÚ I LLUCH, «Sarraïns desaveïnats d'Elx a mitjan segle XV (1449) segons llur propi testimoni: dificultats econòmiques i conflictitat interna de la moreria», *Sharq al-Andalus: Estudios árabes*, 12 (1995), p. 23-66; i Maria Teresa FERRER I MALLOL, «L'alfaquí Mahomat Alhaig i la lluita pel poder a la moreria d'Elx (144-1457)», *Revista d'Història Medieval*, 12 (2001-2002), p. 185-240.

³⁴ La Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, en sessió de 21 de desembre de 1989, aprovà dues transcripcions dels mots àrabs en català,

de Çaat Almuquèdem (Hasan ibn Sa‘d al-Muqaddam); Ubàquer, fill de Çaat Almuquèdem (Abū Bakr ibn Sa‘d al-Muqaddam); Abrahīm, fill d’Acén (Ibrāhīm ibn Hasan); Amet Abençuar (Ahmad ibn Azwar), i Mahomat, fill de Zahem (Muhammad ibn Za‘īm). Malauradament, manca el contingut de la sentència, però això no impedeix copsar les característiques d’un judici en una cort mudèjar valenciana i, important, que el document té les característiques diplomàtiques d’un original redactat expressament en català. La data, a l’encapçalament, és en llatí: «Die Mercurii VIII nouembris anno Domini MCCCCLVIII».

El català, llengua d’ús administratiu de la comunitat musulmana il·licitana? En principi sembla agosarat pretendre tal afirmació amb un sol testimoni documental. El grau de coneixement de la llengua dels cristians havia d’estar bastant consolidat entre l’element masculí de les aljames meridionals valencianes, com demostra el tracte, tot i les prohibicions, amb prostitutes cristians, que només detectaven que eren musulmans quan percebien que estaven circumcidats. Aquest és el cas de la meretriu Maria de Biscaia, que exercia al bordell d’Elx el 1456, que advertí que el seu client era moro quan li veié el membre. El moro era Alí Laye (‘Alī Laya), d’Asp, que per això –jaure carnalment amb una cristiana– fou empresonat, la qual cosa provocà inclús una intervenció militar del comte de Cocentaina, senyor d’Asp, en terres d’Elx, ja que exigí l’alliberament immediat del seu vassall.³⁵ El bordell d’Elx era sovintejat per membres masculins de la comunitat andalusina, malgrat que hi tenien l’entrada prohibida. Algunes prostitutes cristianes també s’avenien a fer els treballs a domicili als carrers de l’aljama, com és el cas d’una tal Elvira, detinguda *in fraganti* ensems amb tres individus musulmans que compraven els seus favors el 1447; o bé també hi havia qui practicava la prostitució per lliure en la seua pròpia casa, com és el cas de la Caterineta, muller de Gonçalvo d’Andújar, que, el 1465, el justícia sorprengué a casa seua amb dos mossos sarraïns.³⁶

Moros i prostitutes cristianes: en quina llengua s’entenien? Òbviament, en català, llengua que Alí Laye, el d’Asp, havia de conèixer força bé per a passar desapercbut fins que li mostrà el membre a la meretriu. De no tenir un bon coneixement de la llengua dels cristians, Alí Laye no hauria assolit tanta rellevància al servei del comte de Cocentaina, que fins i tot muntà una guerra per a alliberar-lo. Les elits mudèjars, al País Valencià, sabien el català, eren perfectament bilingües, i d’ací –i la bona mà en els negocis, òbviament– la creació de fortunes com les dels Banū Xupió i els Banū Ripoll a l’aljama de la capital del Túria en la primera meitat del segle xv.³⁷ El sud valencià no era una excepció i a

³⁵ Tot aquest afer apareix relatat en un *Memorial dels cassos o enfractes seguits en lo terme d’Elig e de Crivillén e de les scriptures o processos de cascú de aquells per via de memòria*, contingut en la caixa Consellers, 1C-XII-24 de l’Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. El document, el vaig publicar a l’apèndix de l’article «El difícil veïnatge d’Elx i Crivillén amb el comte de Cocentaina», p. 162-164.

³⁶ Els casos de l’Elvira i la Caterineta han estat recollits per José HINOJOSA MONTALVO, *La morenía de Elche en la Edad Media*, Centro de Estudios Mudéjares, Terol, 1994, p. 64-66.

Elx trobem individus encastats en l'administració de l'aljama que, gràcies a això, bastiren les seues fortunes personals (com són els casos de l'alfaquí Alhaig, el cadí Abençot o el lloctinent de cadí Aben Zacaria). Precisament l'enriquiment desmesurat, en l'exercici de llurs càrrecs, d'individus com l'alfaquí Mahomat Alhaig o el cadí Alí Abençot és la causa del seu cessament en l'exercici de llurs càrrecs i posterior exili d'Elx (tots dos, curiosament, acabaren trobant refugi a la veïna Asp). Altrament, no podem negar que en el grup de bilingües, amb coneixement del català i del neoàrab dialectal valencià, també hi formaren part cristians. Sabem que en el segle XVI hi havia senyors que sabien la llengua dels seus súbdits arabòfons, com és el cas de Gisbert d'Oms de Bonastre, senyor de Rellu a principis d'aquell segle, o Eiximén Roís de Corella, comte de Cocentaina (els comtes de Cocentaina, com ja s'ha dit, foren senyors d'Asp en el segle XV).

L'elit mudèjar valenciana necessitava, per necessitats comercials i d'ascens social, el coneixement del català, això és obvi, com hui dia impera el coneixement del castellà per a viure a l'estat espanyol o de l'anglès per a arribar al mercat global. Però la societat mudèjar necessitava també la religió per a mantenir la seua singularitat i, doncs, del coneixement de l'àrab, de l'àrab clàssic, alcorànic, per a satisfer els preceptes religiosos. D'ací que, el 14 de gener de 1465, el lloctinent de batle d'Elx, Jaume Ortís, concedira llicència a Alí Addehèn ('Alī ad-Dahīn), procedent de «terra de moros», perquè ensenyara a Elx «lletra morisca», és a dir, a llegir i a escriure en àrab.³⁸

Òbviament, com he apuntat més amunt, si la comunitat andalusina d'Elx tinguera persones amb la competència suficient en àrab escrit no caldria dur-los de fora. Els mudèjars valencians que volien aprendre l'àrab literari, a l'igual que hui dia fa qui vol ampliar els coneixements d'un idioma al país on aquell idioma és la llengua habitual i oficial, feien viatges d'estudi a «terra de moros», majoritàriament al soldanat de Granada, i per anar-hi necessàriament havien de passar per Elx; d'ací que a la documentació de l'època apareguen personatges com Eça ('Isà) Hirole de Bunyol, que obtingué guiatge per a anar a Granada a aprendre àrab i recalà a Elx, o els germans Alí i Yahie Benaley ('Alī i Yahyā ibn 'Ulay) de Garx (Bolulla, a la Marina Baixa), que anaren a Almeria amb el mateix propòsit.³⁹

Els dèficits en l'àrab clàssic, sobretot si es pretenia ocupar els càrrecs d'alfaquí i cadí, eren solucionats amb perllongades estades a «terra de moros», permeses per les autoritats cristianes. El coneixement de les «lletres agarenes» permeté a Çahat (Sa'd) Coret (també de Bunyol,

³⁷ Sobre les famílies Xupió i Ripoll (aquestat darrera amb un cognom català tan significatiu), vegeu Manuel RUZAFÀ GARCÍA, «Alí Xupió, senyor de la morenia de València», a R. NARBONA *et al.*, *L'univers dels prohoms*, 3i4, València, 1995, p. 137-173.

³⁸ Notícia recollida per J. HINOJOSA, *op. cit.*, p. 59.

³⁹ Almeria era un lloc sovintejat pels andalusins valencians. Una altra destinació era Tunís. Vegeu Mark D. MEYERSON, *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1994, p. 453.

com l'Eça Hirole citat), convertir-se en alfaquí de l'aljama de la capital del Regne. Això passà el 1493, però la necessitat de coneixedors de les lletres àrabs a les aljames era la mateixa a mitjan segle xv.⁴⁰ Els musulmans valencians eren, en definitiva, musulmans sotmesos, mudèjars, i encara que els era permesa una justícia pròpia des de la conquesta de les terres valencianes pels catalanoaragonesos en el segle XIII, aquesta sempre havia de comptar amb l'aquiescència de les autoritats cristianes, dels batles dels llocs respectius; d'ací la necessitat d'intèrprets i, fins i tot, com en el cas ja esmentat de Mahomat Alfoli, la comminació a traduir al «cristianesc» la documentació administrativa, o que entre 1460 i 1485 el senyor de Sumacàrcer demanara una traducció al català de la llei musulmana, el *Libre de la çuna e xara dels moros*.⁴¹

3. L'ÀRAB D'ELX I CREVILLENT A PARTIR DE L'ANÀLISI ONOMÀSTICA

Ni a Elx ni a Crevillent, malauradament, s'han conservat documents tan il·lustratius, en àrab, com els que hi ha a l'Arxiu Municipal de Novel·la. Tampoc s'han conservat a Asp. Recordem que Crevillent i Asp eren poblats, segons escrivia el bisbe oriolà Josep Esteve, «de la más dura y obstinada gente [sarraïna] que hay en toda esta diócesi». L'àrab perdurà «obstinadament» en el segle XVI, com sembla que es desprèn del discurs del prelat oriolà. En el segle anterior, la situació no degué ser gaire diferent, pel que fa al coneixement de l'àrab, i per això encara, com que eren oficialment musulmans –i consentida la seua religió–, podien portar lliurement, sense por de mesures repressives, els seus noms islàmics en àrab, pronunciats amb la peculiaritat del dialecte valencianoandalusí. Al Regne de València, el dialecte neoàrab parlat era el valencianoandalusí o «dialecte àrab de València», com l'anomena Arnald Steiger,⁴² del qual tenim notícia a través de la *Doctrina christiana en lengua aráviga y castellana* (1566) i els documents que han tret a la llum L. P. Harvey, Ana Labarta i Carmen Barceló. Al Regne de Granada es parlava un neoàrab andalusí amb característiques pròpies, el «granadí» o «andalús», que diferia del parlat a València, i que, com el valencianoandalusí a la *Doctrina*, ha restat fossilitzat al *Vocabulista arávigo* de fra Pedro de Alcalá (c. 1505).

A continuació faig una relació, en primer lloc, dels noms i, després, dels cognoms que apareixen en els capbreus d'Elx i Crevillent de 1457 i en el judici del mateix any a Elx. Cite el nom tal com ix en els documents, amb títlla si escau. Entre parèntesis assenyale la correspondència en àrab clàssic.

⁴⁰ Mark D. MEYERSON, *op. cit.*, p. 452-454.

⁴¹ El manuscrit fou descobert per Vicent Pons Alós en l'Arxiu dels Comtes d'Orgaz i posteriorment editat per C. Barceló, *Llibre de la çuna e xara*, Àrea de Estudios Àrabs e Islàmics de la Universidad de Córdoba, Córdoba, 1989. L'obra recull els principis de la llei islàmica (la *xara* o *xarī'a*) i la tradició que es remunta al profeta Mahoma (la *çuna* o *sunna*).

⁴² Arnald STEIGER, *Contribución a la fonètica del hispano-àrabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, p. 9.

Noms: Abdal·là ('Abdu-l-lāh),⁴³ Abdusalem ('Abdu-s-Salīm), Abrahīm (Ibrāhīm),⁴⁴ Acén (Hasan), Adam (Ādam), Alí o Alý ('Alī), Amet (Ahmad), Araman (al-Aman?, muller d'Abdusalem),⁴⁵ Atech ('Atīq), Axer ('Axīr),⁴⁶ Ayet ('Iyād), Çaet o Çahet (Sa'īd), Çalim o Cilim (Salīm), Càcim (Qāsim), Çaat o Çat (Sa'd), Çaet (Sa'īd), Dulaziz (Abdu-l-Azīz), Edem (Ādam), Ffaraig (Faraj), Hiaeix (Ya'īx), Hiayé (Yahyà), Hubàquer o Ubàquer (Abū Bakr), Huçay i Hucey (Husayn), Idí ('Adī), Juçaff (Yūsuf), Maçot (Mas'ūd), Mahomat (Muhammad), Raffé (Raffā'), Riduan (Ridwān), Ubair (Ubayr), Xuayp (Xu'ayb).

Hi trobem, en la nòmina precedent, el nom de paternitat (*kunya*) característic de l'onomàstica àrab, *Abū* ('pare') + nom, i que precedeix el nom complet en la forma *Hubàquer* o *Ubàquer*. En femení, la *kunya* es forma amb *Umm* + nom. No apareix entre els noms propis anteriors perquè és nom de dona, però sí entre els cognoms: hi ha un *Omaydà* que correspon a l'àrab clàssic *Umm 'Iddān*. El vocalisme, en general en neoàrab andalusí, tendeix a convertir la vocal damna de l'àrab clàssic (la *u*) en *o*, sobretot quan és llarga, *ū*: vegeu el cas del nom *Mas'ūd* (مسعود) transformat en *Maçot* (la *s* és la dentoalveolar fricativa sorda), o del cognom *Abençot* (*Ibn Sa'ūd*, ابن سعود). Una altra característica del vocalisme andalusí i del Magrib, ben present en tota l'edat mitjana en el dialecte valencià i a Elx, és el fenomen de la '*imāla*, o tendència a convertir *ā*, *a* (llarga i breu de l'àrab clàssic) en *e* o *i*.⁴⁷ Així, observem més amunt com la *ā* d' '*Iyād* (عياد) és pronunciada *Ayet*, o la *a* de *Malik* (ملك) esdevé *Milich*. Un altre tret del vocalisme valencianoandalusí és que la *ī* es transforma en *e* per influència d'una consonant velaritzadora, i així '*Axīr* es converteix en *Axer*, característica que no comparteix el dialecte granadí.⁴⁸ Altrament, trobem alternança de *a* i *e* en *Adam* i *Edem* per al mateix nom (Ādam, آدم). Advertim també la presència dels compostos amb '*Abd* (عبد): *Abdal·là* (en altres llocs del País Valencià escrit *Abdel·lè*), *Abdusalem* i *Dulaziz*. En el darrer exemple observem la pèrdua de la *ab* inicial, la qual cosa és força corrent en els repertoris de noms de mudèjars valencians.

Cognoms (segons la forma recollida a la documentació, per ordre alfabètic):

A. Abenacet, Abenamir, Abenaret, Abençot, Abençuar, Abençani, Abenhé, Abenmar, Abenqueixa (o Abenquexa), Abenyomà, Abenzacaria (o Abenzaqueria), Aberagé, Abolalar, Adachar, Aguel, Aizahem, Alaçat, Alarabí (o Alerabí), Alaxep, Alaxer, Alazarach, Albanné, Albarrani, Albarder, Albarrazí, Albelliní (o Albilliní), Alcadi, Alcarmedí, Alcartagení, Alcarrach, Alet, Alfaquinet, Alguenhí, Alguet, Alixbilí (o

⁴³ La *u* volada fa referència a la vocal de nominatiu en àrab clàssic, que en alguns casos es pronuncia, però que, generalment, en neoàrab dialectal s'emmudeix.

⁴⁴ Amb *h* fricativa laringia sonora, la *hā* 'àrab (ه).

⁴⁵ El nom *Araman* no l'he pogut classificar. És l'únic nom de dona que apareix esmentat en els capbreus de 1457.

⁴⁶ La *x* transcriu la lletra *xīn* de l'alifaf (خ), corresponent, com en català, a la prepalatal fricativa sorda.

⁴⁷ A. STEIGER, *op. cit.*, p. 63.

⁴⁸ Vegeu els exemples que recull A. STEIGER, *op. cit.*, p. 332-342.

Alexbilí), Alhaig, Aljama, Almuquètdem, Almuzahim, Almuhigir, Alpurruig (o Ampurruig), Alpuà, Alxí, Ambexir, Amdín, Amdon, Amieix, Andapení, Ascar (també escrit *Azcar* i *Azquar*), Atdur, Alubadí, Axerquí.

B. Baçol (escrit *En Baçol*), Badí, Bahueta, Barriduan (o Berriduan), Baxura, Beaçani, Beagix, Beguel, Behibí, Belità, Bençuar (o Benzuar), Benet (o Benhet), Bengueta, Benhabíl, Benhud, Beyat, Benyomà, Betnayet, Bondia, Borgegí, Burmiyia.

C i Ç. Çabe, Çact, Çalema, Çanheix, Çaot, Catap, Çatdim, Çatmar, Çeran, Curayxi.

D. Datdur, Dordor, Duramen, Durcarim.

E. Edem, Enda, Exarquí (o Exerquí).

F. Faragibedan, Favanelí.

G. Garrat, Gelada (o Geleda), Gendell, Guidizi, Grog (*escrit el Grog*).

H. Huygip.

I. Ibil, Idriç, Izmil.

J. Juceff, Jumellí.

L. Lacal.

M. Maeç, Mallorquí, Masquema, Matyar, Medí, Milich, Momín, Moquètdam, Morchí, Mostapà, Motxí, Moxatí (o Maxatí), Muetdín, Muffàrrig, Murdí.

O. Omaydà, Ozmén.

P. Pelibó, Pergamisa, Porruig (també Porruyg i Purug).

Q. Quezeç.

R. Reget, Riduan, Riguota, Riquení, Riuda, Roig, Ronç, Rubira.

S. Sanxet (o Sanchet), Sarrià (o Sarià).

T. Tagarí, Tambuç, Tambuig, Tilbí o Titbí (?).

U. Usmén.

V. Varridà, Vallor, Vellet.

X. Xachxí, Xamanchí, Xarquia, Xauheix, Xuay.

Y. Yzmil.

Z. Zacach (o Zachach), Zaem, Zahén.

L'onomàstica àrab clàssica està formada per una *kunya* (nom de paternitat), que va en primer lloc, l'*ism* o nom en segon lloc i, després, el *nasab* o filiació (Ibn + nom: *Abenamir* = *Ibn 'Āmir*), el *laqab* o malnom (*Alazarach* = *al-Azraq*, 'el Blau'), el *mansab* o nom que indica la professió o dedicació (*Albanné* = *al-Bannā*, 'el Paleta', que en

castellà origina el mot *albañil*), i la *nisba* que indica origen o gentilici geogràfic, nacional o tribal (*Alarabí* = *al-'Arabī*, 'l'Àrab'; *Alcartagení* = *al-Qartajani*, 'el Cartagener'; *Alixbili* o *Alexbili* = *al-Ixbilī*, 'el Sevillà', *Curayxi* = *Qurayxī*, 'de la tribu àrab de Quraix'). Els capbreus d'Elx i Crevillent, com altra documentació de l'època, consignen el nom (*ism*) seguit només per un *nasab*, *laqab*, *mansab* o *nisba* a la manera de cognom, que és com els tractem ací.

Els cognoms de la documentació estudiada, com podem observar, estan formats per *asmā'* (plural d'*ism*) araboislàmics, en què en alguns casos apareix un altre nom solament: *Çaet* (*Sa'īd*), *Çalema* (*Salāma*), *Çaot* (*Sa'ūd*), *Catap* (*Qattāb*), *Edem* (*Ādam*), *Idriç* (*Idrīs*), *Izmil*, *Izmel* o *Yzmil* (*Ismā'īl*), *Juceff* (*Yūsuf*), *Mostapà* (*Mustafā*), *Ozmén*, *Usmén* i *Uzmén* (*Uthmān*),⁴⁹ *Zahén* (*Zayyān*).

Hi trobem també *asmā'* compostos com *Aizahem* ('*Izz az-Za'im*, 'Glòria del Cabdill') *Çatdim* o *Cedim* (*Sa'd ad-Dīn*, 'Felicitat de la Religió') i *Muetdín* (*Mu'izz ad-Dīn*, 'Honor de la Religió'). El vocalisme és similar al dels noms, amb les característiques abans apuntades. Notem, però, la variació entre *Juçaff* (nom) i *Juceff* (cognom), que implica una alternança, potser depenent de l'individu, en l'ús d'*a* o *e* per a pronunciar la vocal fatha breu. Ara bé: cal tenir en compte que els dialectes occidentals de l'àrab tendeixen cap a una vocal neutra en el vocalisme breu, d'ací que *Yūsuf* (يوسف) s'escriga, perquè és pronunciat així, *Juçaff* o *Juceff*.

Importantíssim: com en els dialectes magribins, en els dialectes d'Alandalús l'accentuació dels mots tendeix a ser aguda. Cal tenir en compte que al Magrib i a Alandalús l'accent era més intensiu, a diferència dels dialectes àrabs orientals en què l'accent és tonal. Això suposa canvis de timbre i el·lipsis vocàliques (com en els casos de *Çatdim* i *Muetdín*). A Alandalús, però, l'accent agut es perd quan la síl·laba final està precedida de síl·laba amb vocal llarga, diftong o dos consonants.⁵⁰ És el cas, per exemple, dels cognoms *Aljama* (*al-Jāma'a*), *Curayxi* (*Qurayxī*) i *Almuquètdem* o *Moquètdam* (*al-Muqaddam* o *Muqaddam*). No, però, d'*Omaydà*, com veurem a continuació, en què *ay* no és diftong sinó la forma de transcriure 'i.

La *kunya* és utilitzada a manera de cognom en els casos *Abolar* (*Abū-l-'Alā*, 'Pare del Sublim') i *Omaydà* (*Umm 'Iddān*, 'Mare de la Palmera Alta').⁵¹ Observem la pronúncia de la consonant constreta laringia sonora 'ayn (ع) en posició inicial, inexistent en català, que es converteix en una mena de diftong *ai* (també en *Aizahem*, '*Izz az-Za'im*), per a una oïda –diguem-ne– catalana. En canvi, en posició

⁴⁹ La *th* representa la interdental fricativa sorda (ث); la *z* castellana de *zapato*.

⁵⁰ A. STEIGER, *op. cit.*, p. 78-80.

⁵¹ El nom '*Iddān* (نادع) apareix sovint esmentat a l'Alcorà.

medial, s'emmuideix o bé allarga la vocal, com en *Sa'd* (صعد), el *Çat* o també *Çaat* (amb *s* emfàtica, ص). La *n* final del nom *'Iddān* cau, clarament, per efecte de la influència del català. Aquesta característica consonàntica és perceptible en la toponímia també: així els pobles de Redovà (*Redován*, en castellà, és per efecte de la castellanització) i Almoradí perden la *n* dels ètims *Ridwān* i *al-Muwal-ladīn* pel mateix motiu. Ara bé: a la nòmina de cognoms també trobem un *Riduan*, sense pèrdua de la *n* final.

El nom *Omaydà* és un exemple de la variació de l'àrab per efecte del català, però no vull descartar la possibilitat d'una catalanització forçada per l'ús administratiu del català, que també cal tenir-ho en compte. *Omaydà* perd la *n* final i també la perd el nom *Husayn*, amb pronunciació aguda, com trobem en *Huçay* i *Hucey*.

La petja del català és perceptible també en alguns cognoms emprats a Elx per individus musulmans: *Bondia*, *Gentdell*, *Pelibó*, *Roig*, *Rubirra* (*Rovira*), *Sarrià*, *Sanxet*; i observem que hi ha una persona que es diu *Alfaquinet* (diminutiu català d'*alfaquí*), una altra que es diu *Vellet* (diminutiu de *vell*) i un altre individu que apareix citat com el *Groc* (escrit *Grog*). Eren musulmans, inqüestionablement, perquè així figuren i el nom que fan servir és musulmà. Per què aquest ús de cognoms de característiques cristianes? O, altrament, per què un malnom com *el Groc*? Evidentment, tot indica un contacte perllongat de cristians i musulmans en un mateix territori que queda gravat en l'onomàstica personal i no solament d'individus musulmans. Hi ha també cristians que porten un cognom d'origen lingüístic àrab. D'ací que, en català, trobem cognoms com *Albacar*, *Albir*, *Alborx*, *Alcàsser* (o *Alcàcer*), *Alcàntara*, *Alcaine*, *Alfara*, *Algarra*, *Almúnia*, *Arabí*, *Arrom*, *Atzeneta*, *Atzuara*, *Balanzà*, *Balansó*, *Barnús*, *Belda*, *Benimeli* (també *Benimelis* i *Binimelis*), *Benàsser* (també *Bennàsar* i *Bernàcer*), *Daia* (o *Daya*), *Eixarc* (o *Eixarch*), *Garbí*, *Jàfer* (o *Chàfer*), *Maimó* (amb la variant *Mimó*), *Maimús*, *Marvà* (o *Marbà*), *Massot*, *Massutí*, *Mataix*, *Medina*, *Melic* (o *Melich*), *Melis*, *Mesquida* (o *Mesquita*), *Mifsut*, *Rafal*, *Rafeca* (amb les variants *Rafecas* i *Rafeques*), *Ràfols*, *Romia*, *Salem*, *Selfa*, *Vinaixa*, *Vinatea* i *Zamit*.⁵²

Cognoms com *Sarrià* o *Sanxet* (o *Ripoll*, en el cas de València ciutat) portats per un musulmà indiquen –o suposen– convivència amb cristians, per als quals era ben normal tenir un cognom d'aquestes característiques. No parlem, però, de mestissatge, cosa gairebé impossible en el segle xv, però sí de contacte perllongat en el temps, de religions i també de llengües, fins al punt de decidir el llinatge d'individus que,

⁵² Tots aquests cognoms han estat arreplegats i classificats de procedència àrab per Francesc de B. MOLL, *Els llinatges catalans*, Moll, Palma de Mallorca, 1959, p. 352-355.

malgrat els inconvenients, continuaven practicant la religió dels seus avantpassats. Portar un cognom cristià català era senyal d'aculturació? No necessàriament hem de suposar això, però sí que intuïm influències importants de la societat dominant (cristiana i catalanòfona) sobre la societat minoritzada (musulmana i arabòfona) i, fins i tot, nivells de bilingüisme.

Un cognom no significa –no pressuposa– necessàriament un origen, si més no en l'actualitat, però en l'edat mitjana no és estrany que indique algun tret distintiu de la família de l'individu o d'ell mateix. A Elx i Crevillent trobem cognoms amb forma de *nisba*, és a dir, a la manera de gentilici: *Alarabí* i *Alerabí* (*al-'Arabī*, 'l'Àrab'), *Albilliní* i *Albelliní* (*al-Bilyanī*, 'el Villener'), *Alcartagení* (*al-Qartajanī*, 'el Cartagener'), *Algenhí* (*al-Gāniyī*, 'l'Alguenyer'), *Alixbilí* o *Alexbilí* (*al-Ixbilī*, 'el Sevilla'), *Alxí* (*Alxī* o *Ilxī*, 'l'Elxà'), *Curayxi* (*Qurayxī*, 'de la tribu de Quraix', a Aràbia, establerta a Alandalús des del segle VIII), *Exarquí* i *Exerquí* (*ax-Xarqī*, 'l'Oriental'), *Favanellí* (*Fawanal-lī*, 'el Favanel·ler'), *Guidizí* (*Wādi-Āxī?*, 'de Guadix'), *Jumellí* (*Jumal-lī*, 'el Jumellà'), *Mallorquí* (*Mayurqī*, 'el Mallorquí'), *Riquení*, (*Rikānī*, 'de Requena'), *Tagarí* (*Thagrī*, 'fronterer, de la frontera', en especial referit als andalusins que habitaven la marca superior d'Alandalús o territori limit amb Navarra, el primitiu regne pirenaic d'Aragó i els antics comtats catalans).

A la nòmina de cognoms també apareixen els que es formen a partir del nasab o genealogia, o sia *ibn* (ابن) + nom, amb l'*ibn* amb les formes dialectals *Aben-* (*Abenamir*, *Ibn 'Āmir*), *Ben-* (*Bençuar* o *Benzuar*, *Ibn Azwar*) i també, curiosament, *bā-* (*Barriduan*, *Bā-ridwān*), molt viva al Magrib.

Per a finalitzar la descripció d'alguns dels trets de l'àrab reproduït en l'onomàstica d'elxans i crevillentins del segle XV, advertim la conversió de l'alveolar lateral sonora en bilabial nasal sonora davant de *b* o *p*, com en alguns casos del català de les comarques meridionals valencianes (el mot *albercoc* pronunciat *ambercoc*). Trobem, entre els cognoms esmentats, el cas d'*Alpurruig* i *Ampurruig*, que també apareix sense article, *Porruyg* o *Porug*. Potser, és una hipòtesi, el mot *Alporruig* siga una variant del sintagma àrab *al-burūj* (البروج, 'les torres'). Tinguem en compte, com hem vist més amunt, que hi ha un cognom català d'etimologia àrab relacionat, *Alborx* (escrit també *Alborch*), derivat d'*al-burj* (البرج, 'la torre'). Nogensmenys, tinga o no tinga l'etimologia suggerida (fixeu-vos que *b* es converteix en *p*), el que sí que és cert és la conversió en algun cas de la *l* en *m*. Ara bé: que la bilabial

oclusiva sonora es transforme en sorda no ens ha de sorprendre en andalusí (l'àrab clàssic, però, no té el fonema *p*). Diguem que eren fonemes confosos sovint pels parlants, que àdhuc fan servir una bilabial oclusiva sorda en compte d'una labiodental fricativa sorda en *Mostapà* (en àrab clàssic: *Mustafà*).

4. CONCLUSIONS

El testimoni del bisbe Josep Esteve demostra que al Raval d'Elx, Crevillent, Asp, Novelda, Petrer, Monòver, Albatera, Coix, Redovà i la Granja de Rocamora l'ús del neoàrab valencianoandalusí era encara una realitat el 1595. A mitjan segle xv la situació lingüística no havia de ser gaire diferent. A Elx, però, hem d'admetre alguns nivells de bilingüisme pel contacte quotidià amb els cristians (com demostra el tracte de musulmans amb meques cristianes), que en les altres poblacions, per la situació de relatiu aïllament en què vivien respecte dels cristians, només afectaria a les elits. L'opinió que té el prelat oriolà de Crevillent i Asp és bastant il·lustrativa: «son poblados de la más dura y obstinada gente que hay en toda esta diócesi». Al Baix Vinalopó i al Baix Segura, doncs, l'àrab continuava sent llengua del país, tot i que sotmesa a les fluctuacions del procés de minorització que patia des de la conquesta del territori pels catalans en el segle XIII. L'estudi de l'onomàstica de la població sarraïna del territori el 1457, davant la manca de testimonis més aclaridors, ens ha ajudat a determinar algunes característiques del dialecte específic parlat aleshores, sobretot en el vocalisme, però també en el consonantisme, i a albirar alguna variació com a conseqüència del contacte amb el català.

5. APÈNDIX

1457, novembre 9 (dimecres). Elx.

*El lloctinent del cadí de l'aljama d'Elx, Çat Abenzacariya [Sa'd ibn Zakariyyā] pren declaració a Ali Zacach [ʿAlī Zaḳāq], Carim Abil [Karīm Abīl] i Çaet Abenacet [Sa'īd ibn Asad], com a testimonis d'una trifulga entre moros joves –moratells– que acabà amb l'agressió de Milich [Malik], que fou empaitat fins a casa seua per Acén fill de Çaat Almuquètdem [Hasan ibn Sa'd al-Muqaddam], Ubàquer fill de Çaat Almuquètdem [Abū Bakr ibn Sa'd al-Muqaddam], Abrahim fill de Acén [Ibrāhīm ibn Hasan], Amet Abençuar [Ahmad ibn Azwar] i Mahomat fill de Zahem [Muhammad ibn Za'im]. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, sig. 1C-XII-24, document solt en quatre folis. A la part superior del marge esquerre del primer full hi ha escrit: *Informan un hecho criminal*.*

Die Mercurii, VIII nouembris anno Domine M° CCCCLVII°.

Alí Zacach, moro de la moreria de la present vila d'Elig, testimoni jurat e interrogat segons la çunya e xara dir veritat sí, e la qual sàpia en e sobra les coses de les quals serà interrogat:

E primerament dix ell testimoni interrogat que diumenge propessat après dinar, que·s comptava set [*sic*], dit e present mes de noembre, ell testimoni vehé que, en la moreria de la dita vila, per alguns moratells se feeren dues galeres per jochs, e vehé-los qui eren en les dites galeres que es barallaven; e llavors ell testimoni e Milich se meteren entre ells per departir-los. E per tant com lo dit Milich pres per lo braç a Acén fill de Çaat Almuquèdem, lo dit Acén li tirà una ronyada e tocà'l als pits, e lo dit Milich tornà atràs; e tornant atràs, Ubàquer, germà del dit Acén, tragué lo punyal que portava lo dit Milich; e llavors, com lo dit Milich fugís a sa casa, los dits Acén fill de Çaat, Abrahim fill de Acén e Amet Abençar, Mahomat fill de Zahem, corregeren a lurs cases e prengueren punyals e lança, e corregeren a la porta del dit Milich, lo qual ja stava en sa casa tancat. E creu ell testimoni que los sobredits, encaçants lo dit Milich, lo hagneren dampnificat sinó fos perquè lo dit Milich se era tancat, com dit ha, en casa.

Ffou-li legit, presents les aljames e Çaat Abenzacaria, lochtinent de alcadi, lo qual perseverà en les dites coses.

Carim Abil, moro de la dita moreria, testimoni citat [a] juý e interrogat segons la çunya e xara dir veritat sí, e la qual sàpia en e sobre les coses dejús scrites de les quals fou interrogat.

Et primo interrogat, dix el testimoni que, diumenge propessat après dinar, que·s comptava VI del dit e present mes de noembre, ell testimoni e deposant, mirant certes galeres, les quals lo dit diumenge foren fetes per los moros jóvens de la dita moreria, vehé ell testimoni que entre los qui havien fetes les dites galeres havia brega, e llavors ell testimoni, Milich, Alí Zacach e Çaat Abençar se meteren entre ells per departir-los. E per tant com lo dit Milich pres per lo bras a Acén fill de Çaat Almuquèdem, ha oýt dir ell testimoni que lo dit Acén li tirà una taronyada als pits e que lo dit Milich tornà atràs. Bé és ver que vehé ell testimoni que Ubàquer, germà del dit Acén, tragué lo punyal que portava lo dit Milich; e llavors, com lo dit Milich fugís a sa casa, lo dit Acén fill del dit Çaat Almuquèdem, Abrahim fill de Acén, Amet Abençar e Mahomat fill de Zaem, corregeren a lurs cases e prengueren, ço és, [...] ⁵³ lança e los altres punyals, e corregeren detràs lo dit Milich, lo qual ja era en sa casa tancat, per voler-lo dampnificar. E, de fet, creu ell testimoni fermament que si lo dit Milich no·s fos tancat e la multitud de gent qui era deffora, qui·ls contrastave, no hi fos, que los sobredits hagneren dampnificat lo dit Milich; e encara, creu ell testimoni, ab tot fets dins sa casa, hagneren feta sa punya en obrir fortivolment en aquella e hagneren dampnificat lo dit Milich.

⁵³ Espai en blanc al manuscrit.

Ffou-li legit presents les dites aljames e lochtinent de alcadi, e perseverà en les dites coses.

Çaet Abenaçet, *serracenus dicte morarie*, testimoni citat [a] juý e interrogat dir e depositar veritat sí, e la qual sàpia en e sobre les coses dejús scrites de les quals fou interrogat.

E primerament interrogat dix que, diumenge proppessat après dinar, que s comptava sis del dit e present mes de nohembre, ell testimoni vehé que, en la moreria de la dita vila, per alguns moratells foren fetes dues galeres per joch, e vehé ell testimoni que los qui eren en las dites galeres que s barallaven; e lavors ell testimoni, e Milich, e Alí Zacach e Çaet Abenacet, se meteren entre ells per departir-los. E per tant com lo dit Milich pres per lo bras Acén fill de Acén Almuquèdem, ha oýt dir ell testimoni que lo dit Acén li tirà una taronyada als pits e que lo dit Milich tornà atràs; e tornant atràs, Ubàquer, germà del dit Acén, tragué lo punyal que portava lo dit Milich, e lavors, com lo dit Milich fugís a sa casa, lo dit Acén fill del dit Çaet Almuquèdem, Abrahim fill de Acén, Amet Abençuar e Mahomat fill de Zahem, corregueren a lurs cases e prengueren, ço és l'altre d'ells lança e los altres punyals, e corregueren detràs lo dit Milich, lo qual ja era en sa casa tancat, per voler-lo dampnifficar; e, de fet, creu ell testimoni fermament, que si lo dit Milich no s fos tancat e la multitud de gent qui era deffora, qui ls contrastava, no hi fos, que los sobre-dits hagueren dampnifficat lo dit Milich; ab tots fets dins sa casa, hagueren fet sa punya en obrir fortivolment en la dita casa e hagueren dampnifficat lo dit Milich.

Ffou-li legit presents los dits alcadi e aljames e perseverà.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD MERINO, Mercedes, «El nombre propio como índice diacrónico de una situación de bilingüismo», *Revista de Lexicografía*, 2 (1995-1996), p. 7-27.
- ABBOUD-HAGGAR, Soha, *Introducción a la dialectología de la lengua árabe*, Fundación El Legado Andalusi, Granada, 2003.
- Àlvar DE CÒRDOVA, *Indiculus luminosus*, edició a cura de Juan Gil a *Corpus scriptorum muzarabiorum*, Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1974
- BARCELÓ, Carmen, *Minorías islámicas en el País Valenciano: historia y dialecto*, Universitat de València, València, 1984.
- *Llibre de la çuna e xara*, Àrea de Estudios Árabes e Islámicos de la Universidad de Córdoba, Córdoba, 1989.
- *Àrab i català: contactes i contrastos*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València i Barcelona, 2011.
- BARCELÓ, C. - LABARTA, Ana, «Fondos documentales árabes de la minoría musulmana en tierras valencianas», *Sharq al-Andalus: Estudios árabes*, 4 (1987), p. 101-107.

- BOSWELL, John, *The Royal Treasure: Muslim Communities Under the Crown of Aragon in the Fourteenth Century*, Yale University Press, New Haven, 1977.
- BORONAT Y BARRACHINA, Pascual, *Los moriscos españoles y su expulsión*, 2 vols., Imprenta de Francisco Vives y Mora, València, 1901. Hi ha edició facsímil amb estudi preliminar de Ricardo García Cárcel, Universidad de Granada, Granada, 1992.
- CHABÁS, Roc (ed.), *Doctrina cristiana en lengua arábica y castellana para la instrucción de los moriscos del Ilustrísimo Sr. D. Martín de Ayala, arzobispo de Valencia* (1566), Imprenta Hijos de F. Vives Mora, València, 1991.
- CORRIENTE, Federico, *A Dictionary of Andalusí Arabic*, Brill, Leiden, 1997.
- *A Descriptive and Comparative Grammar of Andalusí Arabic*, Brill, Leiden, 2012.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa, «L'alfaquí Mahomat Alhaig i la lluita pel poder a la moreria d'Elx (144-1457)», *Revista d'Història Medieval*, 12 (2001-2002), p. 185-240.
- GARRIDO I VALLS, Josep-David, «Barcelona senyora de mudèjars: la introducció de la insaculació a la moreria d'Elx per les autoritats barcelonines», en *III Congrés d'Història de Barcelona*, vol. I, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1993, p. 177-180.
- «Noms i llinatges de la població musulmana d'Elx i Crevillent al segle XV», en *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica (Ontinyent, 29 i 30 de setembre i 1 d'octubre de 1995)*, Denes, Païporta, 1997, p. 493-502.
- «Elx i Crevillent sota la senyoria de la ciutat de Barcelona (1391-1473)», en ROCA I ALBERT, Joan (coord.), *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*, Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1997, p. 3-18.
- «Elx i Crevillent sota la senyoria de la ciutat de Barcelona (1391-1473)», *LA REL·LA*, 11 (1997), p. 11-36.
- «Armament tramès per Barcelona a la seva baronia d'Elx i Crevillent», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 77 (2001), p. 219-230.
- «El procés de llüició de la baronia d'Elx i Crevillent», en ROVIRA, M. - RIERA, S. (coords.), *El temps del Consell de Cent, II: La perspectiva institucional, segles XV-XVII*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2001, p. 111-125.
- «Les comunitats musulmanes d'Elx i Crevillent sota la senyoria de Barcelona», *LA REL·LA*, 16 (2003), p. 11-36.
- «Les rendes de la baronia barcelonina d'Elx i Crevillent (1391-1473)», en *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre de 2000)*, vol. I, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, p. 359-371.
- «El difícil veïnatge d'Elx i Crevillent amb el comte de Cocentaina», *LA REL·LA*, 20 (2007), p. 153-165.
- GIMENO MENÉNDEZ, Francisco, «Vers una sociolingüística històrica?», *Treballs de sociolingüística catalana*, 5 (1983), p. 53-70. Editat també en castellà: «Hacia una sociolingüística històrica», *Estudios de lingüística de la Universidad de Alicante*, 1 (1983), p. 181-226.

- HARVEY, L. P., «The Arabic Dialect of Valencia in 1595», *Al-Andalus*, 36 (1971), p. 81-115.
- HINOJOSA MONTALVO, José, *La morería de Elche en la Edad Media*, Centro de Estudios Mudéjares, Terol, 1984.
- LABARTA, A., *La onomástica de los moriscos valencianos*, CSIC, Madrid, 1987.
- LABARTA, A. - BARCELÓ, C., «Los documentos árabes de Novelda», *Saitabi*, 38 (1988), p. 119-140.
- MEDINA MORALES, Francisca, «Problemas metodológicos de la sociolingüística histórica», *Forma y función*, 18 (2005), p. 115-137.
- MEYERSON, Mark D., *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 2004.
- MOLL, Francesc de B., *Els llinatges catalans*, Moll, Palma de Mallorca, 1959.
- MONDÉJAR, José, «Lingüística e historia», *Revista española de lingüística*, 10/1 (1980), p. 1-48.
- MONTOYA ABAD, Brauli, *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'edat moderna*, Institut Alacantí de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1986.
- PENELAS, María Teresa, *Kitāb Hurūsiyūš: La traducció àrabe de las Historiae adversus paganos de Orosio*, CSIC, Madrid, 2001.
- ROMAINE, Suzanne, *Socio-Historical Linguistics: Its Status and Methodology*, University of Cambridge Press, Cambridge, 1982.
- RUZAFÀ GARCIA, Manuel, «Alí Xupió, senyor de la moreria de València», en NARBONA, R. et al., *L'univers dels prohoms*, 314, València, 1995 p. 137-173.
- SABBAGH, Leila, «La religion des Morisques entre deux fatwas», en CARDAILLAC, Louis (ed.), *Les Morisques et leur temps. Table ronde internationale (Montpellier, 4-7 juillet 1981)*, Editions du CNRS, Paris, 1983, p. 45-56.
- SALICRÚ I LLUCH, Roser, «Sarraïns desaveïnats d'Elx a mitjan segle xv (1449) segons llur propi testimoni: dificultats econòmiques i conflictivitat interna de la moreria», *Sharq al-Andalus: Estudios árabes*, 12, 1995, p. 23-66.
- SIMONET, Francisco Javier, *Historia de los mozárabes de España*, vol. IV, Turner, Madrid, 1983.
- STEIGER, Arnald, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Anejos de la Revista de Filología Española, Madrid, 1932. Reedició deñ CSIC, Madrid, 1991.
- URVOY, Marie-Thérèse, *Le Psautier mozarabe de Hafis Le Goth*, Presses Universitaires du Midi, Tolosa de Llenguadoc, 1994.
- VARVARO, Alberto, «Sociolingüística e lingüística storica», en *Actes del XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romànica*, Moll, Palma de Mallorca, 1982, p. 191-201.
- VINCENT, Bernard, «Reflexión documentada sobre el uso del árabe y de las lenguas románicas en la España de los moriscos (ss. XVI-XVII)», *Sharq al-Andalus: Estudios árabes*, 20-21 (1993-1994), p. 731-748.